

Yayıncı ve Sahibi/Publisher and Owner

Türk Felsefe Derneği Adına/On behalf of Association for Turkish Philosophy
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Yazı İşleri Müdürü/Managing Editor

Merve Nur Sezer (Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Yazı Kurulu/Editorial Board

- Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Christof Rapp (Ludwig Maximilians Universität, Germany)
Prof. Dr. Dean Zimmerman (Rutgers University, USA)
Prof. Dr. Duncan Pritchard (University of California Irvine, USA)
Prof. Dr. Jason Brennan (Georgetown University, USA)
Assoc. Prof. Dr. Eros Carvalho (Universidade Federal do Rio Grande do Sul, Brazil)
Assoc. Prof. Dr. Zalan Gyenis (Jagiellonian University, Poland)
Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Aynur Tunç (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Gary N. Kemp (University of Glasgow, United Kingdom)

Alan Editörleri/Section Editors

- Prof. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu (Trakya Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Nihat Durmaz (Selçuk Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Sebile Başok Dış (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Yurdağül Kılıç (Selçuk Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat Taşkın (Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Kenan Tekin (Boğaziçi Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Nazan Yeşilkaya (Şırnak Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Övge Öztürk (Yozgat Bozok Üniversitesi, Türkiye)

Yazım Editörleri/Spelling Editors

Ahmet Hamdi İşcan (Ankara Üniversitesi, Türkiye)
Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Dil Editörleri/ Language Editors

Abdussamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye)
Hatice İpek Keskin (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye)

Dizinlenme Bilgileri/Indexed by

ULAKBİM TR Dizin (2003'dan itibaren/since 2003)
Philosopher's Index (2004'dan itibaren/since 2004)
ERIH PLUS (2023'den itibaren/since 2023)
PhilPapers (2023'dan itibaren/since 2023)

Felsefe Dünyası uluslararası, süreli ve hakemli bir dergidir; yılda iki sayı yayımlanır; elektronik versiyonu, açık erişimlidir.
Derginin online versiyonu ücretsizdir.

The Philosophy World is an international, periodical biannually, and peer-reviewed journal; its digital version is open access.
The online version of the journal is free of charge.

Fiyatı/Price: 300 TL | **Basım Tarihi/Publication Date:** Aralık/December 2024, 300 Adet/Copies

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 231 54 40
<https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi
IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Tasarım / Design: Turku Ajans

Baskı / Printed: Uzun Dijital
Zübeyde Hanım, İstanbul Çarşısı, İstanbul Cd. No:48 D:48,
06070 Altındağ/Ankara
Tel: (0312) 341 36 67 | **Sertifika No:** 47865

At Kavramı: Kavram mı Nesne mi, Tikel mi Tümel mi? Frege ve İslam Mantık Geleneği Çerçevesinde Bir Mukayese

Mehmet Özturan

<https://orcid.org/0000-0002-8919-9751> | mehmet80@gmail.com

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Mantık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

<https://ror.org/05j1qpr59>

Öz

İslam mantık geleneği ya da Aristotelesçi terim mantığı için tümel ve tikel ayrımı temel bir ayrımdır ve zihindeki suretlerin ya da diğer bir adıyla bilginin sadece tek bir şeyin temsili olması ile bir çok şeyin temsili olmasını anlatır. Benzer şekilde Frege'nin kavram ve nesne ayrımı -farklılıklar mahfuz olmak üzere- tümel ve tikel ayrımının bir iz düşümüdür. Bu makale Frege'nin kavram ve nesne ayrımının gücünü test eden 'at kavramı paradoksu' ve ona sunulan çözüm önerileri ile bir terimler mantığı olan İslam Mantık Geleneği'ndeki tümel ve tikel ayrımının karşılaştığı veya doğurduğu sorunların benzerliğine dikkat çekerek sunulan çözüm önerilerini birlikte analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kavram, Nesne, Tümel, Tikel, At kavramı, Mefhum, Misdak

Atıf Bilgisi Özturan, Mehmet (2024). At kavramı: Kavram mı nesne mi, tikel mi tümel mi? Frege ve islam mantık geleneği çerçevesinde bir mukayese. <i>Felsefe Dünyası</i> , 80, 38-56. https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1582626	
Geliş Tarihi	10.11.2024
Kabul Tarihi	08.12.2024
Yayın Tarihi	15.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Etik Bildirim	turkfelsefeder@gmail.com
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Concept Horse: Concept or Object, Particular or Universal? A Comparison in the Framework of Frege and the Islamic Tradition of Logic

Mehmet Özturan

<https://orcid.org/0000-0002-8919-9751> | mehmet80@gmail.com

Social Sciences University of Ankara, Faculty of Humanities and Social Sciences Department of Philosophy, History of Philosophy, Ankara, Türkiye

<https://ror.org/05j1qpr59>

Abstract

The distinction between universals and particulars is a fundamental distinction in both the The Islamic tradition of logic and Aristotelian term logic. It captures the difference between the representation of a single entity and the representation of multiple entities in the mind, often described in terms of forms or knowledge. Frege's distinction between concept and object, despite its notable differences, can be understood as a projection of the universal-particular distinction. This article examines the challenges posed by Frege's concept and object distinction, as exemplified by the concept horse paradox, alongside the issues arising from the universal-particular distinction in Islamic logic, a system rooted in term logic. By analyzing these parallels, the study highlights shared challenges and convergences in the solutions proposed within these traditions.

Keywords: Concept, Object, Universal, Particular, The concept horse, Intension, Extension

Citation Özturan, Mehmet (2024). At kavramı: Kavram mı nesne mi, tikel mi tümel mi? Frege ve islam mantık geleneği çerçevesinde bir mukayese. <i>Felsefe Dünyası</i> , 80, 38-56. https://doi.org/10.58634/felsefedunyasi.1582626	
Date of Submission	10.11.2024
Date of Acceptance	08.12.2024
Date of Publication	15.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkfelsefeder@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Frege, *Aritmetiğin Temelleri* adlı eserinin girişinde üç temel ilkeye değinir. Bu ilkelerden biri, “Kavramla nesne (Gegenstand) arasındaki ayrımı asla gözden kaçırmamaktır.”¹ Bu ayrımı son derece önemli gören Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine” başlıklı bağımsız bir makale kaleme almıştır. Söz konusu makale, kavram ve nesne ayrımının, bazı açıklanabilir kusurlara sahip olsa da, temel bir ayrım olduğunu vurgular. Ayrıca, Benno Kerry'nin bu ayrıma yönelttiği eleştirilere cevap vermeyi amaçlar. Kerry, *Vierteljahrsschrift für Wissenschaftliche Philosophie* dergisinde yayımladığı makale serisinin dördüncüsünde Frege'nin kavram ve nesne ayrımı tartışır. Bu tartışmada “*At kavramı, elde edilmiştir*” önermesinde konu pozisyonunda bulunan *at kavramı* ifadesinin bir kavram mı yoksa bir nesne mi olduğu sorununa dikkat çeker.² Frege'nin varsayımları açısından, bu önermede bir sorun olduğu görülmektedir. Ona göre, bir önermenin konu kısmında yer alan ya da oraya yerleştirilecek ifade, bir nesne olmalı, tek bir şeyi tutmalıdır. Konu-nesne eşleştirmesine karşıt biçimde, yüklem kısmına gelecek kelime ise bir kavram olmalıdır. Diğer bir ifadeyle kavramların doğası yüklem olmak, nesnelere doğası ise konu olmaktır. Ayrıca, kavram ve nesne birbirine karşıt terimlerdir; hiçbir kavram bir nesne olamayacağı gibi hiçbir nesne de bir kavram değildir. Oysa “*At kavramı, elde edilmiştir*” önermesinde ‘at kavramı’ konu pozisyonundadır. Konu pozisyonunda olması ve bu açıdan nesne olmayı gerektirmesine bakılacaksa at kavramının bir nesne olduğu söylenmelidir. Ne var ki ‘at kavramı’ ifadesinin bizzat kendisi bir yandan bu ifadenin bir kavram olduğunu izhar etmektedir. Bu durumda, at kavramı bir kavram olduğu söylenebilir. Tuhaf olan şudur ki, son yazdığımız cümlede, “*At kavramı bir kavramdır*” derken bile bu ifadeyi yine önermede konu pozisyonuna yerleştirmiş oluyoruz. Şu durumda yine onun bir nesne olduğunu ifade etmek zorunda kalırız. At kavramı bir kavram mıdır bir nesne midir sorusuna Frege teorik cevaplar vererek sorunu çözebilir fakat bu kavram, önermede geçerkenki haliyle bir açıklamaya sahip midir, asıl inceleme bu bağlamda bir cevap beklemektedir.

Frege'nin karşılaştığı ve sunduğu, problem ve çözümler daha öncesinde İslam mantık geleneğinde de farklı bağlamlarda ortaya çıkmış ve çözüm açısından da temelde benzeşmektedirler. Frege'nin ontolojisinin indirgene-

1 Frege, *Aritmetiğin Temelleri: Sayı Kavramı Üzerine Mantıksal-Matematiksel Bir İnceleme*, çev. H. Bülent Gözkan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 85.

2 Diler Ezgi Tarhan, “Kerry ile Polemiği Bağlamında Frege'nin 'Nitelik-Özellik' Ayrımının 'Kavram-Nesne' Ayrımı Üzerinden Değerlendirilmesi,” *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 17 (2022): 122.

mez, temel unsurlarından biri olan kavram ve nesne ayrımı klasik mantığın kabaca tümel-tikel (küllî-cüzî) ayrımına tekabül eder.³

Tümel ve tikel, kavramların (mefhum) birer sıfatıdır. Klasik mantıkta kavram sadece tümelin değil tikelin de bağlı olduğu ana gövdedir. Kavram ise zihinsel suretlerdir. Bu suretler ya da formlar birden fazla şeye yüklem olabilecek bir tabiata sahipse küllî olarak adlandırılır, sadece tek bir şeye yüklem olan bir tabiata sahipse tikel adını alır. Kavram ve nesne olduğu gibi, tümellik ve tikellik karşıt kavramlardır, bir suret ya tümel ya da tikel olmak zorundadır.

Tümel ve tikel kavramların önerme bağlamındaki pozisyonlarıyla ilgili dikkate alınması gereken önemli bir ilke vardır. Klasik mantıkçıların genel kanaatine göre—istisnalar bulunmakla birlikte—tikel kavramlar yüklem pozisyonuna gelemmez. Bu görüş, “Cüzî hakikî yüklem olmaz” şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre “Bu Zeyd’dir” önermesinde yüklem, tek bir nesne/bireyi tutması nedeniyle bir tikeldir ve İslam mantık geleneğinde “Tikeller yüklem olmaz” genel yaklaşımıyla tutarsızdır. Tikelin yüklem olmayacağı yönündeki bu temayül Frege’nin, kavramın ya da fonksiyonun doğasının yüklem olmak olduğu yönündeki yaklaşımıyla paralellik gösterir. Frege’nin at kavramı üzerinden tartıştığı paradokslar da İslam mantık geleneğinde tam olarak bu noktada ortaya çıkar.

Klasik mantıkçılar, tikel kavramları yalnızca tek bir şeye yüklem olabilen ve başka bir şeye yüklem olması mümkün olmayan kavramlar olarak tanımlar. Özel isimler, ‘ben’ ve ‘sen’ gibi zamirler ile ‘bu’ ve ‘şu’ gibi işaret isimleri, tek bir şeyi tutar veya ona işaret eder. Örneğin, “Zeynep öğrencidir” önermesindeki ‘Zeynep’ tikel bir kavramdır; benzer şekilde, “Ben öğrenciyim” önermesindeki ‘ben’ zamiri de tek bir şahsa göndermede bulunduğu için tikeldir. Dolayısıyla hem ‘Zeynep’ hem de ‘ben’ zamirinin tikel kavramlar olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak, tikel kavramının kendisi tanım olarak yalnızca tek bir şeye uygulanabilir olsa da ‘...tikeldir’ görünümündeki, konusu boş bırakılmış tümcede, konudaki boşluklara ‘Zeynep’ ve ‘ben’ gibi kavramlar/zihinsel suretler getirilebilir ve biz “Zeynep tikeldir”, “Ben tikelim” önermelerini kurabiliriz. Bu durum, tikel kavramların, birden fazla kavrama (örneğin, Zeynep ve ben) yüklem olabildiğini dolayısıyla tümel bir niteliğe sahip olduğunu gösterir.

3 Karışıklığa mahal vermemek adına belirtilmelidir ki klasik mantık bağlamında kavram (mefhum, zihinsel suret) kelimesi kullanıldığında bu kavram tümel ve tikel olmak üzere iki kısma ayrılır. Diğer bir ifadeyle kavramlar tümel ve tikel olarak iki kısma ayrılır. Fakat Frege bağlamında kavram, tümel anlamına yakın bir anlamdadır, tikel olanı içermez.

Başka bir deyişle, tikel kavramlar aslında tümel niteliktedir: “Tikel, tümeldir”. Ancak, tümel ve tikel kavramlar, tıpkı kavram ve nesne gibi, birbirleriyle çelişen kavramlardır. Hiçbir tümel tikel, hiçbir tikel de tümel olamaz.

Bu bağlamda, Frege'nin at kavramı özelindeki paradoksunun, klasik mantıkçıların tümel-tikel ayrımı bağlamında karşılaştığı sorunlara benzer bir yapıda olduğu söylenebilir. Klasik mantıkçılar, bu tür sorunları çözmek için çeşitli öneriler ve ayrımlar geliştirmiştir.

Frege'nin kavram-nesne ayrımı ile klasik mantıkçıların tümel-tikel ayrımının sınırlarını zorlayan karşıt örnekler karşısında sergiledikleri yaklaşımları ve sundukları çözüm önerilerini inceleyen bu makale, Frege'nin at kavramı problemi ile klasik mantıktaki tümel-tikel ayrımı problemi arasındaki benzerlikleri ele almayı ve her iki geleneğin bu sorunlara yönelik geliştirdiği çözüm yollarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Kavram-Yüklem | Nesne-Özne

At kavramı paradoksunun oluşmasında kavramlara bizatihi yüklemse karakter biçilmiş olması etkilidir. Frege kavram ve nesnenin dilbilimsel izdüşümü olarak konu ve yüklemi görür. Kavram ve nesne soyut öğelerdir ama onları dile getirmek yazıya dökmek istediğimizde kavramı yüklem; nesneyi konu pozisyonuna getiririz. Diğer bir ifadeyle kavram dilbilimsel yüklem gönderimi, nesne ise konunun gönderimidir. Kavram ve Nesne'de kavramın yüklemse doğası şöyle dile getirilir:

Kavram —sözcükten anladığım kadarıyla— yüklemseidir. Öte yandan bir nesnenin adı, bir özel ad, dilbilimsel yüklem gibi kullanılmaya hiç de uygun değildir. Kuşkusuz bunun açıklanması gerekir, yoksa yanlış algılanabilir. Bir şey hakkında yeşildir, memelidir diyebildiğimiz gibi o şey hakkında Büyük İskender'dir, 4 sayısındır, Venüs gezegenidir de pekâlâ diyebiliriz? Kim ki böyle düşünüyorsa, '-dır'ın kullanımlarında ayırım yapmıyor demektir. İlk iki örnekteki '-dır', yüklemlemenin yalnızca fiile ait bir göstergesi olarak koşaç işlevini yerine getiriyor... Burada söylüyor olduğumuz, kavramın altına bir şeyin düştüğü ve dilbilimsel yüklem de bu kavrama gönderme yaptığıdır [bedutet]. Öte yandan, son üç örnekteki '-dır' ise aritmetikteki 'eşittir' işareti gibi bir eşitliği ifade etmek için kullanılıyor. 'Çoban Yıldızı Venüs'tür' tümcesinde, aynı nesne için iki özel ada, 'Çoban Yıldızı' ve 'Venüs', sahibiz. 'Çoban Yıldızı bir gezegendir' tümcesinde ise, özel bir ad 'Çoban Yıldızı', ve bir kavram sözcüğü, 'gezegen', bulunuyor. Dilsel açıdan, yalnızca 'Venüs' ile 'gezegen' yer değiştirmiş olsa da gerçekte ilişki tamamıyla farklılaşmıştır. Bir eşitlik ters çevrilebilir; bir nesnenin bir kavramın altına düşmesi ise ters

çevrilemez bir ilişkidir. ‘Çoban Yıldızı Venüs’tür’ tümcesindeki ‘—tür’ bir koşaçtan ibaret değildir; onun içeriği yüklem aslı bir parçasıdır da;⁴

‘...yeşildir’, ‘...memelidir’ ifadeleri birer kavram olmaları hasebiyle yüklemesel doğaya sahiptir. Onların kavram olmasını onların ‘altına bir şey düşmesi’ olarak açıklayan Frege nezdinde, kavramların yüklemesel doğasını kapsamlılık özelliğine sahip olmak olarak da okuyabiliriz. Klasik mantıktaki bir tümelin, fertlerine yüklem olmaya elverişli olmasına karşılık gelen bu yaklaşımda yüklem kavramlara gönderimde bulunur. Onlar ‘aslında dilbilimsel bir yüklem gönderimidir (Bedeutung)’.⁵ Yani yüklem dilsel veya sözel bir şeydir ve soyut karakterdeki kavramların yerini tutar.

Ancak ‘Büyük İskender’, ‘Venüs gezegeni’ ve ‘4 sayısı’ ifadeleri, tam olarak tek bir şeye gönderimde buldukları için nesne kategorisinde yer alırlar. Şu durumda yukarıdaki “Çoban Yıldızı Venüs’tür” veya “Bu kişi, Büyük İskender’dir” gibi önermeler kavram ve nesne ayrımını ve –sırasıyla– yüklem ve konu olma prensibini ihlal eden karşıt örneklerdir. Tıpkı at kavramının önermenin konusu yani nesne konumunda bulunmasına benzer bir sorun Frege tarafından da dile getirilir. Nasıl ki kavramların nesne ve konu pozisyonunda olması beklenmedik bir şey ya da Frege’nin semantiği açısından istenmeyen bir durumsa nesnelere de yüklem olması tuhaftır.

‘Büyük İskender’, ‘Venüs’ ve ‘4 sayısı’nın yüklem yapıldığı karşıt örneklerle ilişkin sunulacak açıklamaları Frege’nin kavram ve nesne ayrımının mutlaklığındaki ısrarı olarak da okuyabiliriz. “Bu, Büyük İskender’dir” önermesinde ‘Büyük İskender’ yüklem yapılmıştır. Evet, bu özel ad tek bir nesneyi tutması nedeniyle Frege ontolojisinde bir nesnedir ya da klasik mantıktaki tabirle hakiki bir tikedir ve yüklem pozisyonunda gelmesi kavram-nesne ayrımı ve onların sırasıyla yüklem ve konu olma doğalarına aykırıdır. Bu durum, Frege’nin kavram-nesne ayrımına verdiği önemin altını oymakta ve bu ayrıma gölge düşürmektedir.

Özetle, at kavramı yüklemesel doğaya sahipken önermede konu olması ile Büyük İskender nesnelere doğaya sahipken yüklem olması izaha muhtaçtır. Frege’ye göre bu önermelerdeki kopula, diğer mesela “Zeynep öğrencidir” önermesindeki kopulaya benzemez. “Bu, Büyük İskender’dir” önermesindeki –dır aslında hazfedilmiş (silinmiş) olan ‘eşittir/aynıdır/ başkası değildir/ -ile özdeşdir’ anlamına gelen yüklem bir parçasıdır.

4 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,” *Felsefe Tartışmaları*, 44 (2010): 105.

5 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,” 105, dipnot:5.

Buraya kadarki çözüm önerisinin, nesnelere yüklem bir parçası olabileceği fikri üzerinden şekillendiği söylenebilir. Frege, bir nesnenin ya da onun dildeki temsili olan özel adın bir yüklem olarak kabul edilmesini reddeder. Günlük dilden alınan önerme örneklerinde nesnelere yüklem bir davranış sergilediği durumları analiz ederken, bunların aslında müstakil bir yüklem olmadığını, aksine yüklem bir parçası olduklarını öne sürer. Buna göre, yukarıdaki örneklerden biri olan “Çoban Yıldızı Venüs’tür” önermesi, bu açıklama doğrultusunda “Çoban Yıldızı, Venüs’ten başkası değildir” şeklinde anlaşılmalıdır. ‘Venüs’ten başkası olmama’ bir kavramdır ve ‘Venüs’ özel adı tek başına bir yüklem veya kavram değildir; bilakis bir kavramın parçası olarak kullanılmıştır.⁶

Kerry’e karşı Frege’nin tezi, doğası gereği nesne olan şeylerin mesela ‘Venüs’ veya ‘Büyük İskender’in aynıdır/ eşittir/özdeşdir gibi yüklem karakterindeki kavramların bir parçası olabileceğidir. “Ben de bir kavramın daha üstteki bir kavramın altına düşebileceğini (*Grundlagen*, 53) göstermiştim; ancak bu, bir kavramın bir diğerinin içinde yer almasıyla karıştırılmamalıdır”⁷ diyen Frege’ye göre tek başına nesne olan şeylerin yüklem bir parçası olması yani kavramın bir parçası olması onları yüklem pozisyonuna getirilmiş bir nesne yapmaya yetmez. Bu iddiaya göre ‘Büyük İskender ile aynıdır’ kavramı altına tek bir birey düşse dahi kavramın kapsamsal karaktere sahip olduğu söylenebilir: ‘Büyük İskender ile aynıdır’ kavramı bir nesneye, Büyük İskender’in kendisine uygulanarak onun aynılık veya özdeşlik kavramının bir elemanı olduğunu gösterdiği için bir yüklem olarak kavram işlevini yerine getirmiş olur.

Bir ifade gramer açısından yüklem ise onun anlamı bir kavram ve dolayısıyla fonksiyondur. Oysa bir nesne, gramer açısından yüklem olan ifadenin anlamı olamaz. Son tahlilde, ‘Büyük İskender ile aynıdır’ örneğinde böyle bir şeyin ancak yüklem tamamı değil de bir parçası olabileceğini gördük. Yani tek bir şeyi tutan nesne daha genel ve kapsamsal karakterdeki ifadeler arasında yer alarak kavramın kapsamsal doğasına uygun bir hale gelebilir, bu durumdayken zaten o bir nesne değildir artık.

Büyük İskender tek başına yüklem olamasa da yüklem bir parçası olmuştur. Peki, bir kavramın kendisi tek başına konu pozisyonunda olur mu?

6 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,” 106. Nesnelere yüklem konumunda dile getirilmesi örneğini sadece konu ve yüklem, –sırasıyla–, nesne ve kavram kategorisindeki entiteleri istediği Fregeci vurguya işaret etmek için ele aldım. Nesnelere nasıl olup da yüklem oldukları sorunu İslam mantık geleneği içinde hakiki tikeller yüklem olmaz prensibiyle ifade edildiğine değinmiştim. Bu tartışmayı Frege ve İslam mantıkçılarındaki önermenin birliğine dair yazım aşamasındaki makalede ele alacağım. Şimdiden sonra daha çok yüklem karakterindeki kavramın konu pozisyonunda dile getirildiği “At kavramı bir kavramdır” meselesi üzerine odaklanacağım.

7 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,” 106.

“At kavramı bir kavramdır” önermesini inceleyelim. ‘At kavramı’ ifadesinde ise ‘kavram’ kavramı ‘at kavramı’na uygulandığı için elbette at kavramının bir nesne olduğunu söylemek zorunda kalırız. Kavramlar hakkında konuşmak bizi ister istemez mantıksal bir ayırım olan kavram ve nesne ayırımında bazen kavramları nesneleştirmek zorunda bırakır. Fakat bu tür durumlarda aslında at kavramı kavramsal doğasını kaybeder, konu pozisyonuna getirilerek söze konu edilir. O artık **kavram** olarak değil, **nesne** olarak işlev görür. Dolayısıyla bu iki kullanım arasında mantıksal ve dilsel ayırımın farkında olmamız icab eder. Frege’ye göre, ‘at kavramı’ ifadesi mantıksal olarak bir kavramı işaret etse de konu pozisyonunda olduğu için dilsel olarak artık bu ifade bir *nesneye* dönüşür ve “**At kavramı bir kavramdır**” önermesinde ‘at kavramı’ ifadesi bir nesne olarak kullanılmıştır. Bu nedenle artık kavram olarak değil, kavramın adını taşıyan bir **nesne** olarak etiketlenir. Yani at kavramı bir kavram değil, tam tersine, nesnedir.

Burada şunun farkına varmalıyız ki, dilin bir garipliği ile karşı karşıyayız ve bunun kaçınılmaz olduğunu kabul ediyorum; örneğin, “Berlin şehri bir şehirdir” ya da “Vezüv yanardağı bir yanardağdır” diyebiliyorken, “at kavramı bir kavram değildir” demek durumunda kalıyoruz. Dil, burada geleneksel kullanımdan kopuşu doğrular nitelikteki zor bir durumla karşı karşıyadır. Bunun kendine özgü bir durum olduğunu Kerry de “at” [sözcüğünü] tırnak içine alarak gösteriyor; aynı amaç için ben italik harfler kullanıyorum. Oysa “Berlin” ve “Vezüv” sözcüklerinde böyle bir ayırım yapmak gerekmiyordu. Mantıksal tartışmalarda, kişi çok sıklıkla kavram üzerine bir şey dile getirir ve bunu böyle yüklemlemeler için alışıldık olan biçimle ifade etme gereksinimi duyar; yani, kavram hakkında söyleneni dilbilimsel yüklem içeriğine dönüştürür. Sonuçta, dilbilimsel öznenin gönderiminin (Bedeutung) bir kavram olması beklenir; ancak kavram, yüklemesel doğasının gereği böyle bir rolü üstlenemez. O, öncelikle bir nesneye dönüştürülmelidir ya da daha açık söylersek, bir nesne tarafından temsil edilmelidir. Bu nesneyi “kavram” sözcüğünü sona ekleyerek karşılarız.⁸

‘At kavramı’nın nesne olduğunu kabul eden Frege ‘kavram üzerine bir şey dile getirme’ isteğimizin onu nesne haline getirmeye mecbur bıraktığını ifade eder. Hatta kendince, kavramların nasıl nesneleştirilip söze ‘konu’ edileceğine yönelik bir ipucu da verir. Kavramın sonuna ‘kavram’ kelimesini eklediğimizde o artık bir kavram olmaktan çıkar ve nesneye dönüşür.⁹

8 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,” 108, 109.

9 Aynı minvalde değerlendirilebilecek bir başka ifade şöyledir: “Benim kullanımına göre, ‘F kavramı’ gibi ifadelerin kavramlara değil nesnelere gönderme yaptığını dikkate alırsak...”. Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine”, 111. Ayrıca bkz. Noonan, *Frege: A Critical Introduction / Key Contemporary Thinkers* (Cambridge: Blackwell, 2001), 161.

'At kavramı'nın bir nesne oluşu sadece bir itiraftan ibaret değildir. Kavram ve nesne karşıt terimler olduğu için, birlikte doğru bir şekilde aynı şeye uygulanamazlar. Diğer bir ifadeyle bir şey hem kavram hem de nesne olamaz. Tam da bu noktada Frege 'insan kavramı'nın nesne 'bir insan' ifadesinin ise kavram olduğuna dikkat çeker. O daha önce belirli tanım takısının nesne, belirsiz tanımlığın ise kavram işaretçisi olduğunu söylemişti.¹⁰

Frege, kavram ve nesnenin birbirinin yerini tutamayacağını 'yer değiştirme kriteri'ni sunarak açıklar. Bu bağlamda, örneğin "İsa bir insandır" diyebiliriz, ancak "İsa insan kavramıdır" diyemeyiz. Benzer şekilde, "At kavramı bir kavramdır" ifadesi doğrudurken, "Bir at bir kavramdır" ifadesi doğru değildir. Frege, 'insan kavramı' ile 'bir insandır' ifadeleri arasındaki farkları ortaya koyarak, insan kavramının -önerme içinde- bir nesne olduğunu anlamamızı beklerken, at kavramının da benzer şekilde bir nesne olduğunu göstermeye çalışır. Diğer bir deyişle, kavramsal doğaya sahip ifadeler önermenin konusu yapıldıklarında veya nesnesel doğaya sahip ifadeler önermenin yüklemi kıldıklarında, bu tür kullanımlar anlam açısından garipliklere yol açar. Frege bu durumu şöyle ifade eder: "Kavram, bir yüklem gönderimidir; nesne ise hiçbir durumda bir yüklem gönderiminin bütünü oluşturmaz, ancak bir öznenin gönderimi olabilir."¹¹

Burada bir örnekle gösterilmiş olanın genel olarak geçerli olduğunu görüyoruz; kavramın davranışı, onun hakkında bir şeyler söylendiği durumlarda bile aslen yüklemseldir; sonuç olarak, bir kavramın yerine olsa olsa başka bir kavram geçebilir, hiçbir durumda bir nesne geçemez. Bu yüzden, kavram hakkında söylenen, nesneye uygun değildir. Altına kavramların düştüğü ikinci-düzyen kavramlar, aslen, altına nesnelere düştüğü birinci-düzyen kavramlardan farklıdır. Bir nesnenin, altına düştüğü birinci-düzyen kavramla olan ilişkisi, birinci-düzyen kavramın ikinci-düzyende kiyle (elbette ki benzer tarafları olan) ilişkisinden farklıdır. Aynı zamanda hem bu ayrıma hem de benzerliğe hakkını vermek için belki şöyle de diyebiliriz: Bir nesne, birinci-düzyen bir kavramın altına düşer [falle *unter*], bir kavram ikinci-düzyen bir kavramın içinde yer alır [falle *unter*]. Kavram ve nesne arasındaki ayrım bütün keskinliğiyle geçerlidir.¹²

Yukarıdaki alıntıya dayanarak, Frege'nin klasik mantık ve felsefede aşına olduğumuz birincil makul ile ikincil makul ayrımına benzer bir ayrıma sahip olduğunu anlıyoruz. Frege'ye göre, birinci düzey fonksiyonlar nesnelere

10 Frege, "Kavram ve Nesne Üzerine," 106.

11 Frege, "Kavram ve Nesne Üzerine," 110.

12 Frege, "Kavram ve Nesne Üzerine," 113, 114.

tarafından doldurulan boşluklara sahipken, ikinci düzey fonksiyonlar birinci düzey fonksiyonlar tarafından doldurulur. Nesnelere birinci düzey fonksiyonları doldurduğunu dikkate alacak olursak, at kavramının bir nesne olması gerektiği sonucu ortaya çıkar. Frege, kavram ve nesne ayrımının mutlaklığı konusundaki ısrarından vazgeçmese ve bu konuda doğal dil ile onun gramerine yüklenmeye devam etse de, “Vezüv yanardağı bir yanardağıdır” veya “Berlin şehri bir şehirdir” gibi ifadeler bağlamında, at kavramının bir kavram değil de bir nesne olduğunu iddia etmenin tuhaflığının farkındadır.¹³ Bu noktadan sonra, benzer tuhaflıkların nasıl ortaya çıktığını ve ne şekilde çözümlenmeye çalışıldığını İslam mantık geleneği bağlamında ele alacağım.

2. Tümel-Tikel Ayrımı

Kavram ve nesne ayrımı Frege için mutlak bir ayırmadır. Bu ayırımın temel kısımlarından birisi olan kavram, özel bir fonksiyon türü olarak tanımlanır ve temelde kaplamsallık niteliği ile nesneden ayrılır. Klasik mantıktaki tümel-tikel ayrımı, kavram ve nesneden farklı tanımlara sahip olmakla birlikte bu iki çerçeve arasında önemli kesişim noktaları bulunmaktadır. Hatta klasik mantığın tümelinin Frege'nin kavramına, tikelinin ise Frege'nin nesnesine karşılık geldiği söylenebilir.

Frege'in kavram ve nesne ayrımının beraberinde getirdiği at kavramı paradoksuna paralel paradoksların İslam mantık geleneğinde de tümel-tikel ayrımı bağlamında ortaya çıkmış olması şaşırtıcı değildir. Klasik mantıkçılar tümel ve tikel kavramların tanımlarını ortaya koyar ve bu tanımların doğurduğu sorunlara, karşıt örneklerle yanıt verebilmek için yeni ayırım ve bakış açıları geliştirmeye çalışır. Buradan sonra at kavramı paradoksu ile içeriksel olarak örtüşen sorunları bu çerçevede ele alacağım, ancak öncesinde tümel ve tikel kavramların tanımlarını kısaca inceleyeceğim.¹⁴

13 Frege, “Kavram ve Nesne Üzerine,”108.

14 Tartışmayı İslam mantık geleneğindeki klasik dönem metinleri üzerinden ele almak yerine onlardaki birikimi iyi yansıttığını ve derlediğini düşündüğüm geç dönem klasik mantık kitabı olan Muhammed Rıza Muzaffer'in *el-Muzaffer* adlı eseri üzerinden işleyeceğim. Bu eser modern dönemde kaleme alınmış geç dönem klasiklerindedir ve Türkçeye çevrilmiştir. Eser üzerine yazılan şerh ve haşiyelerden tartışmayı ele alırken istifade edeceğim. El-Muzaffer'i tercih etmemin en önemli nedeni ise tümel tikel ayrımı bağlamında ortaya çıkan sorunlara müstakil bir yer vererek bu çerçevedeki sorunları çözmeye yarayacak ayırım ve kuralları farklı konu başlıkları altına serpilmiş biçimde değil müstakil başlıklar altında toplamasıdır. Burada, benim *el-Muzaffer* kitabını temel alarak gerçekleştirdiğim incelemeyi, daha klasik kaynaklar ve bu kaynakların analizi üzerinden ele alan yakın tarihli bir makale, Khaled el-Rouayheb tarafından kaleme alınmıştır. Ancak el-Rouayheb'in makalesi, tümel-tikel ayrımını at kavramı meselesiyle ilişkilendirmemekte, daha çok tikel bir kavramın yüklem olarak kullanılabilirliği sorununa odaklanmaktadır. Khaled El-Rouayheb. “Dawānī and Dashtakī on Primary (awwālī) and Familiar (mutaʿāraf) Predication,” *Oriens* 51, 3-4 (2023): 367-92.

Tümel ve tikel; kavramın alt kısımlarıdır. Kavram, nesnelere ve onların ilişkilerinden soyutlanmış zihinsel suret veya formun adıdır. Zihinsel suret klasik felsefede varlık mertebeleri olarak takdim edilen dört varoluş tarzından biridir. Şeylerin/nesnelerin (1) kendi varlığı (2) zihinsel varlığı (3) lafzi varlığı (4) yazısal varlığı olduğu söylenir.¹⁵ Mesela ateşin kendi varlığı yakar ve tutuşturur; bu etki ateşin kendi varlığının bir sonucudur.¹⁶ Bunun yanında insanda zihin adı verilen bir yeti bulunur. Bu yeti, fiziksel ya da fiziksel olmayan her türlü şeyin zihinde bir suret olarak temsiline olanak tanır. Zihin fiziksel veya fiziksel olmayan şeylerin suretlerinin yansıtıldığı bir aynadır. Ancak, ateşin zihinsel sureti yani zihinde var olması ateşin yakıcılık özelliğini zihne taşımayacaktır.

Benzer şekilde, 'ateş' kelimesinin yazıya dökülmesi, ateşin yazısal anlamda varlık kazandığı bir düzeyi ifade ederken, kelimenin seslendirilmesi ise onun seste varlık kazanmasını sağlar. Bununla birlikte, bu varlık modları arasında en önemlisi, nesnelerin kendi varlığı (birinci varoluş tarzı) ile zihinsel varlığı (ikinci varoluş tarzı) olarak kabul edilir. Özellikle ikinci varlık modu, klasik filozoflar tarafından 'kavram', 'mana' ya da 'mefhum' gibi terimlerle ifade edilen anlamlara tekabül eder. Bu bağlamda, tümel-tikel ayırımının bağlı olduğu üst terim zihinsel varlıktır/kavram/mefhum/manadır. Özetle tümel-tikel; kavram ya da zihinsel suret/zihinsel varlık olarak beliren varlık modunun kısımlarıdır.

Dikkat edilmelidir ki Frege'nin ayırımından bahsederken Türkçe ifadede kullandığımız kavram terimi zihinsel suret anlamında kullanılmamaktadır. Frege'nin 'kavram'ı, klasik mantıktaki 'tümel' ile örtüşür, ancak klasik mantıktaki 'kavram' veya 'zihinsel suret' ile aynı anlama gelmez.

Tikel, birden fazla şeye yüklem olması mümkün olmayan bir kavramdır. Örneğin, 'bu kalem,' 'şu gül' gibi işaret zamirleriyle belirtilen tekil nesnelere veya 'şu an okuduğunuz yazı' anlamının ifade ettiği anlam birer tikel kavramdır.

Tikel kavramın karşıtı olan tümel kavram ise birden fazla varlığa yüklem olabilen kavramdır.¹⁷ İnsan, at, kalem, masa, yazan, çizen gibi kavramlar tümel kavramlardır. Zira tükenmez kalem, kurşun kalem, dolma kalem gibi türlerin hepsi eni-konu bir kalemdir ve bu türlerden herhangi birinin bir elemanını tutarak onun kalem olduğunu söyleyebilirsiniz. Fakat elinizde tuttuğunuz ka-

15 Muhammed Rıza Muzaffer, *el-Muzaffer, el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer içinde* (Beyrut: Dârul-hücceti'l-beydâ, 2001), 42

16 Râid Haydârî, *el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer* (Beyrut: Dârul-hücceti'l-beydâ, 2001), 42

17 Muzaffer, *el-Muzaffer (el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer içinde)*, 93.

lemden zihnimize aktarılan tikel suretin, benim şu an masamdaki kalem olduğunu –eğer masamdaki kalemi almamışsanız tabiki-söyleyemezsiniz.

Tümel ve tikel kavramların bu kısa tanımlarından sonra, bu ayrıma bağlı sorunların anlaşılmasında etkisi olan bir ayırım takdim edeceğiz: Mefhum ve misdak ayrımı.

3. Mefhum-Misdak Ayrımı ve Uzantıları

Mefhum, yani kavram; bir şeyin zihinsel temsili ve suretidir. Bu yönüyle mefhum, eşyanın kendi-harici varlığının karşısında konumlandırılan zihinsel varlık düzeyini ifade eder. Misdak ise kavramın uygulandığı şey veya mefhumun ya da zihinsel suretin soyutlanmasına kaynak olan şey olarak tanımlanır. Mesela bir birey olarak Ali'nin zihnimdeki temsili tikel bir mefhumdur, Ali'nin dış dünyada bulunan şahsı yahut birey olarak Ali'nin ta kendisi, Ali kavramının/mefhumunun misdaktır; Canlı kavramının misdaktı ise daha geniş bir yelpazede ele alınabilir; bu, 'bu insan', 'bu at' gibi var olan tikeller olabileceği gibi, 'insan' veya 'at' gibi tümeler de olabilir. Çünkü Ali'nin kendisinden, Ali'ye ilişkin suret soyutlanarak zihnimde Ali'ye dair bir kavram oluşturulmuştur. Benzer şekilde, farklı türler de onları bir araya toplayan bir cins kavramı olan 'canlı' kavramının soyutlanmasına kaynaklık eder.¹⁸

Mefhum ve misdak yalnızca elemanları var olan nesnelere sınırlı değildir. Mesela yokluk da zihnimde bir kavram olarak yer alır ve bu kavramın misdaktı/uygulandığı şey gerçek yokluğun ta kendisidir.

Mefhum ve onun uygulandığı örnekler göz önüne alındığında Ali gibi belli bir kişinin zihnimdeki sureti örneğinde olduğu gibi, mefhumun bazen tikel olabileceği ifade edilebilir. Burada Ali'nin zihinsel sureti için İslam mantıkçıları hakiki cüzî (gerçek tikel) terimini kullanır. Öte yandan, 'canlı-insan' örneği, hem mefhum hem de misdakın tümel olabileceğini gösterir. Tümel kavram başka bir tümelin kapsamına girerse bu tümele izafî cüzî izafî denir.¹⁹

Burada kelimedeki geçen cüzî ifadesi yanıltıcı olabilir, çünkü cüzî izafî de aslında tümel bir kavramdır, gerçek tikel değildir. Zira insan kavramı gerçek bir tikel değil, tümel bir kavramdır ve canlı kavramının altına düştüğü için canlı kavramının/mefhumunun bir misdaktır.

18 Kategorik bir önermede konu ve yüklem mefhum ve misdak açısından tahlili, kategorik önermenin semantiği ve sınıfları açısından önemlidir. Mefhum ve misdak ayrımının önermelere uygulanması ve buna göre bir önermenin belirtilen ayırım çerçevesinde kaç ihtimal barındırdığına dair bilgi için bkz. Necmettin Pehlivan ve Muhammet Çelik, "Tümel Önermenin 'Cihet'i: Muḥammed el-Āmidî'nin Ref'ū'l-Ḍicāb ʿan Cemī'ī'l-Muveccehāt İsimli Eseri Bağlamında Bir İnceleme," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60, no. 1 (31 Mayıs 2019), 13, 14.

19 Muzaffer, *el-Muzaffer (el-Mukarrer fi Şerhi Mantık'l-Muzaffer içinde)*, 102.

Verilen genel bilgiler doğrultusunda iki önemli sonuç çıkarılabilir: (1) Misdak, ya hakiki cüzî ya da izafî cüzîdir. (2) Mefhum-misdak ayrımının uygulanabilmesi için misdakın mutlaka var olan şeyler olması gerekmez. Kavramın uygulandığı her şey, var olmamış olsa bile, misdak olarak adlandırılır.

Mefhum ve misdak ayrımını açıklayan bir diğer bağlam, *birinci makuller* ve *ikinci makuller* ayrımıdır. Frege'deki *birinci düzey fonksiyonlar* ve *ikinci düzey fonksiyonlar* fikriyle paralellik gösteren bu ayrım, mefhum ve misdak farklı terimlerle ifade edilir. Buna göre, zihin dışındaki bir nesne -ki bu, onun gerçek tikel olduğu anlamına gelir- bir tümel kavramın altına düşüyorsa, bu tümel kavrama *birinci makul* denir. Birinci makuller, zihin dışındaki nesnelere soyutlanan tümel kavramlardır. Tıpkı Frege'deki birinci düzey fonksiyonların tikel nesnelere doldurulması ve onlara yüklem olması gibi, birinci makuller de gerçek tikellere yüklem olur.

İkinci makuller ise, Frege'nin ikinci düzey fonksiyonlarını birinci düzey fonksiyonları betimlemek için kullanmasına benzer şekilde, birinci makuller hakkında bir şey söyler, onları betimler ve onlara yüklem olurlar. Birinci makuller, zihin dışındaki nesnelere soyutlanırken, ikinci makuller, birinci makullerden soyutlanır. Örneğin, 'tür' kavramı, ikinci makullere aittir ve insan, at, balık gibi birinci makullerden soyutlanmıştır. Tür kavramı, insan ve diğer türlere yüklem olur. Bu durumda, insan, at ve balık türleri, *tür* kavramının misdaklarıdır.

Mefhum-misdak ayrımı, *birinci makuller* seviyesi bağlamında değerlendirildiğinde, mefhum tümel bir kavramı, misdak ise onun uygulandığı varlığı ifade eder. Örneğin, insan kavramı altında yer alan belli bir birey olan Ali, bu bağlamda insan mefhumu tümel, Ali ise gerçek bir tikel olarak değerlendirilir.

Tümel-tikel ayrımı bağlamında ortaya çıkabilecek problemlerin çözümünde mefhum-misdak ayrımının en önemli faydası, "hakkında konuşulan şey"e ilişkin belirginlik sağlamasıdır. Bir şeye ilişkin hüküm verdiğimizde, bu hükmün doğrudan bir kavramı mı yoksa kavramı aşarak onun misdaklarını mı hedef aldığını netleştirmeye yardımcı olur.

1.1. Tümel-Tikel ve Mefhum-Misdak Ayrımı Kaynaklı Paradokslar

İslam mantık geleneğinde, önermenin konu kısmında yer alan terimle kast edilenin bir kavram mı yoksa o kavramın altına giren ve kaplamasına dahil olan nesnelere mi olduğunu belirginleştirmek, pek çok paradoksun çözümünü olarak sunulmuştur.

Bir şeye ilişkin hüküm verdiğimiz zamana hüküm ile ilgili asıl düşünmek istediğimiz şey hüküm vermedeki asıl maksadın *mefhum* olması suretiyle sadece

mefhum düzeyi ile sınırlı olabilir. Nitekim şöyle dersin: “İnsan düşünen canlıdır”. Bu önermedeki insana ise evveli yüklemlemedeki insan denir.

Hüküm ile ilgili asıl düşünmek istediğin şey kimi zaman hükmü de aşarak mefhumun ötesine uzanır: mefhumu, *misdak*ını temsil etsin, misdakına delalet etsin diye mülâhaza edersin. Nitekim şöyle dersin: “İnsan gülendir” veya “İnsan hüsrandır”. Dolayısıyla, insan mefhumu ile onun fertleri olan bireylere işaret edersin ki hükümde asıl düşünmek istediğin şey de (bu fertlerdir) zaten; (bu kullanımda) hükümde mefhumun mülâhaza edilmesi ve onun konu yapılması sadece ve sadece fertlerine ilişkin hükme ulaşmak içindir. (Böylesi bir bağlamda) mefhum ‘unvan’, misdak ise ‘muanven’ olarak anlandırılır, bu önermedeki insana ise yaygın yüklemlemedeki insan denir.²⁰

Yukarıdaki paragraf bir önermede, hakkında konuşulan şeyin yani konunun iki farklı bakış açısı ile değerlendirilebileceği noktasında bir uyarı içermektedir. Her ne kadar alıntılanan metinde, hükümde öne çıkarılmak istenen şeyin mefhum ya da misdak olduğu söylene de hüküm bağlamında asıl vurgulanan terim hükümdeki/önermedeki konudur. Mesela “İnsan tümeldir” önermesini düşünelim. Tümel olan burada nedir? İnsan bireyleri mi yoksa insan kavramı mı?²¹ Tümelik ve tikellik gibi etiketler zihinsel suret yani mefhumlar için kullanıldığı için elbette bu önermedeki konunun mefhum olma özelliği öne çıkarılarak bir hüküm verilmiş olur.

Mefhum ve misdak ayrımının belirginleştirilmesi için önermenin konusu ile ilgili yukarıdaki uyarıyı dikkate aldığımızda önermede hükmün hakkında olduğu şey konunun mefhumu mu yoksa konunun misdakı mıdır sorusu temel bir sorudur. Bu analize göre, önerme konusu için zikredilen kelimenin neye delalet ettiğinin tespit edilmesi gerekir. Mesela insan canlıdır ve insan tümeldir önermelerini düşünelim. Birinci önermede insan mefhumunun altına düşen bireylerin canlılık özelliğine sahip olduğunu düşünmek daha makuldür. Oysa ikinci önermede tümel olduğu hükmünü alan şey insan mefhumudur, insan mefhumunun altına düşen bireylerin tümel olduğunu söylemek tuhaftır. Bu ayrım, önermede kullanılan terimlerin hüküm bağlamındaki rollerini netleştirmek açısından kritik bir öneme sahiptir.

Bu noktada, mefhum ve misdak ayrımının pratikte nasıl bir çözüm sunduğunu göstermek ve önermelerde kullanılan terimlerin rolünü netleştirmekte ne kadar etkili olduğunu ortaya koymak için bazı paradoksları ele alabiliriz. Örneğin, nahivcilerin “Fiil habere konu olmaz” ilkesine yönelik

20 Muzaffer, *el-Muzaffer (el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer içinde)*, 103.

21 Haydârî, *el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer*, 103, dipnot 2.

bir itirazı inceleyerek, bu ayrımın bu tür paradoksları çözmeye nasıl işlev gördüğünü açıklayabiliriz.

Nahivciler “**Fiil habere konu olmaz**” (prensibini) dile getirdiklerinde hemen şöyle diyerek onlara itiraz edilebilir: bu sözünüzün kendisi bil fiili habere konu etmekteyken nasıl olur da fiil habere konu olmaz diyorsunuz.²²

el-Muzaffer'de geçen ilk problem, Fahreddin Râzî'nin daha önce dikkat çektiği bir sorundur²³ ve klasik mantıkçılar bu meseleyi mefhum-misdak ayrımıyla çözmeye çalışmışlardır. Arapça'da kelime türleri isim, fiil ve edat olmak üzere üç ana kategoriye ayrılır. Her bir türün kendine özgü tanımları ve özellikleri bulunmaktadır. Örneğin, isimler hem konu hem de yüklem olmaya elverişliken, fiiller yalnızca yüklem olarak kullanılabilir.

Frege'de kavramların yalnızca yüklem olma karakteristiğine sahip olması gibi, Arap dili gramerinde de fiillerin yüklem pozisyonunda kullanılması gerektiği ifade edilir ve konu olarak kullanılmaları alışılmadık bir durumdur. Ancak, “Fiil habere konu olmaz” önermesini ele aldığımızda, bu ifadede ‘fiil’ terimi konu, ‘habere konu olmaz’ ise yüklemdir. Dolayısıyla ‘fiil’ haber cümlesinde yani önermede konu olmuştur. Benzer şekilde, “At kavramı bir kavramdır” önermesinde, yüklemsel karakterine rağmen ‘at kavramı’ konu olarak kullanılmıştır. ‘Fiil’ de bu örnekte olduğu gibi, yüklem olması beklenirken konu olmuştur.

Bu sorunun çözümü, bu başlık altında takdim ettiğimiz mefhum-misdak ayrımına dayanmaktadır. “Fiil habere konu olmaz” önermesinde konu olan şey, fiilin misdadıdır. Diğer bir ifadeyle, ‘fiil’ kelimesi, fiilin misdadlarını temsil eden ve onları ifade eden bir unvan olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak, asıl hüküm fiil kavramına değil, fiil kavramının altına giren tek tek fiil elemanlarına yöneltilmiştir. ‘Fiil’ ifadesi, fiilin elemanlarını tek tek anma zahmetine girmeksizin, onları yansıtmak için bir ayna gibi işlev görmektedir.

Bu açıklama ışığında şu sonuca varılabilir: Fiil kavramının kendisi ya da fiili temsil eden bir isim habere konu olabilir; ancak fiil kavramının elemanları habere konu olmaz. Örneğin, ‘geldi’ veya ‘geliyor’ gibi fiil elemanları

22 Muzaffer, *el-Muzaffer (el-Mukarrer fî şerhi Mantiki'l-Muzaffer içinde)*, 104.

23 Fahrettin Razi *Mulahhas* adlı eserinde problemi şöyle ortaya koymaktadır: “Diğer bir problem de şudur: “Fiil ve edat, habere konu olmaz” önermemizde fiil ve edat, eğer birer isim ise önerme yanlıştır; yok eğer onlar fiil ve edat ise bu kez de önerme kendi kendisiyle çelişmektedir”. Görüleceği üzere önermede konu pozisyonuna getirilmesi sorunlu olan sadece fiiller değildir, edatların da konu olması sorunludur”. Bkz. Fahreddin Râzî, *Mantiku'l-Mulahhas*. Ahmet Ferâmerz Karamelikî (Tahran: İntişârat- dânişgâh İmam Sâdik, 1381), 24.

herhangi bir düzgün cümlede konu kısmında yer almaz; yalnızca yüklem olarak kullanılabilirler.

Fiil kavramı ile fiil kavramı altına düşen elemanlar arasında yapılan ayırımın sorunları nasıl çözdüğünü gördük. Ancak, mefhum ve misdak ayrımının açıklığa kavuşturulması, yalnızca fiil ve yüklem ilişkisine dair tartışmalarla sınırlı değildir; bu ayırım, aynı zamanda tümel-tikel ayırımından kaynaklanan başka paradoksların çözümünde de önemli bir rol oynar. Şimdi, mefhum ve misdak ayrımının gücünü, mantıkçılar tarafından dile getirilen cüzî kavramının doğasıyla ilgili bir diğer paradoks üzerinden ele alalım.

Mantıkçı “**cüzînin, birden fazla şeye yüklem olması imkansızdır**” (prensibini) dile getirdiği zaman şöyle bir itiraz ile karşılaşır ve ona şöyle denir: Cüzî birden fazla şeye yüklem olur. Çünkü (mesela) ‘bu kitap cüzîdir’, ‘Muhammed cüzîdir’ ‘Ali cüzîdir’, ‘Mekke cüzîdir’. Hal böyle iken nasıl olur da birden fazla şeye yüklem olması imkansızdır dersiniz?!²⁴

Cüzî, kavram sınıflarından biridir ve sadece tek bir şeye ilişkin zihnimizdeki sureti temsil eder. Bu yönüyle cüzî kavram tek bir nesneyi tutar. Paragraftaki tanım, cüzînin birden fazla şeye yüklem olmasının mümkün olmadığını ifade eder. Fakat buna rağmen biz bir çok nesneyi göstererek, işaret ederek onların cüzî olduklarını söyler diğer bir deyişle cüzîliği onlara yüklem yaparız. Karşıt örnek olarak sunulan önermelerde işaret zamiri ve özel adların konu olarak kullanılması hâlihazırda onların cüzî kavramlar olduğunu göstermek noktasında açıktır. Cüzî bir kavram olmak doğası itibarıyla bu kavramın altına eşleştiği tikel dışında herhangi bir şeyin girmesine engeldir. Hal böyle iken birçok tikel nesne hakkında onların tikel olduklarını söylediğimizde, tikelliği birçok şeye yüklem yapmış oluyoruz. Oysa birçok şeye yüklem olabilirlik tümel kavramın doğasıdır. Tümel ve tikel kavramlar tamamen karşıt kavramlardır, dolayısıyla tikel bir kavramın tümel olması tümel tikel ayrımını sorunlu hale getirebileceği gibi en azından tanımlarının düzgün yapılmadığı sonucunu doğurur.

Çözüme geçmeden önce, benzer sorun ile Frege’nin de karşılaştığını yine vurgulayalım. Frege kavram ve nesne ayrımını temelde sorunsuz ve sürdürülmesi gereken bir ayırım olarak kabul eder. Ona göre kavram ve nesne farklı doğalara sahiptir, hiçbir kavram nesne olmadığı gibi hiçbir nesne de kavram değildir. Öte yandan kavramın temel karakteri yüklem olmak iken nesne konu olmayı gerektirir. Fakat Frege “At kavramı bir kavramdır” önermesinde at kavramının bir nesne olduğunu dilin cilvesi diyerek kabul etmek

24 Muzaffer, *el-Muzaffer (el-Mukarrer fi şerhi Mantiki'l-Muzaffer içinde)*, 105.

zorunda kalmıştır. Tikel kavramın doğasına aykırı bir şekilde tümel bir karaktere bürünmesi de burada benzer bir sorun olarak görülebilir. İki farklı mantık anlayışının takdim ettiği ayrımlardaki kesinlik iddiaları ve karşılaştıkları sorunlardaki ortaklıklar dikkat çekicidir.

Şimdi, tikel kavramın nasıl oluyor da tanımına/doğasına aykırı bir şekilde, tümel gibi davranarak birçok şeye yüklem olduğu ile ilgili çözüme geçelim. Klasik mantığa göre aslında tikel kavramının kendisi tümeldir, tikel olma niteliğine sahip olan şey bu kavramın misdakları yani ferdleridir. Dolayısıyla tikel kelimesini gördüğümüzde karşımıza iki seçenek çıkar. Tikel kavramı mı burada kastediliyor yoksa tikel kavramının altına düşen misdaklar yani fert veya elemanlar mı kastediliyor. Tikel/cüzî birden fazla şeye yüklem olmaz derken klasik mantıkçılar aslında tikel kavramının altına düşen misdakların birden fazla yüklem olamayacağını söylemek isterler. Yoksa tikel kavramının kendisi tümel bir kavramdır, zira bir çok kavram için onu yüklem olarak kullanabiliriz, mesela özel adlar, işaret zamirleri ve ben sen o gibi kişi zamirlerinin hepsi için tikeldir yüklemine kullanabiliriz. Hatta tikel tümeldir önermesi bu bağlamda doğru bir önermedir. Fakat yine aynı soruyu sorup bir belirginleştirme yapmak gerekir: tikel kavramının kendisi mi tümeldir yoksa bu kavram altına giren misdakları fertleri mi tümeldir. Evet, tikel tümeldir derken tikel kavramını; tikel tikeldir dediğimizde tikel kavramının kapsamındaki misdakların tikel olduğunu kastederek birbiriyle tutarlı doğru iki önerme kurmuş oluruz. Yeter ki bir kelime konu kısmına yazıldığında o kelimenin delalet ettiği anlamın kendisi mi yoksa bu anlamın misdaklarının mı kastediliyor olduğunu netleştirelim.

Sonuç

Bu makale, Frege'nin kavram ve nesne ayrımı ile İslam mantık geleneğindeki tümel ve tikel ayrımının paralel doğasından hareketle, iki farklı mantık anlayışının karşılaştığı spesifik bir soruna dikkat çekmiş ve bu soruna yönelik çözüm önerilerini incelemiştir.

Frege'nin kavram ve nesne ayrımı at kavramı paradoksu üzerinden tartışılmıştır. Kavramların yüklemsel doğası ve nesnelere konu olma karakteri üzerinde ısrar eden Frege, bu ayrımın kesin bir ayrım olduğunu vurgular. Ancak, "At kavramı bir kavramdır" önermesinde kavramların nesne pozisyonuna gelmesi veya nesnelere yüklem pozisyonunda yer alması gibi durumlar, Frege'nin ayrımının mutlaklığını sorgulamaya açmıştır.

İslam mantık geleneğinde ise tümel ve tikel ayrımı, zihinsel suretlerin alt kategorisi olarak takdim edilir. Frege'den farklı olarak bu gelenekte tü-

mel kavramlar hem yüklem hem de konu olabilir, tikel kavramlar ise –Frege’deki gibi- sadece konu olabileceği yönünde genel yaklaşıma sahiptir. Tikel kavramlar, tıpkı Frege’nin nesnesi gibi tek bir şeye uygulanabilir. Ancak gerçek şu ki tikellik niteliği bir çok şeye yüklem de yapılabilir. Tikelin bu son özelliği dikkate alındığında -Frege’deki at kavramının bir kavram değil tersine nesne olması gibi- tikelin de tikel değil fakat tümel olduğu söylenebilir. Paradoksal görünen bu sorun kavramın kendisi ile onun misdaki arasında ayırım yapma yoluyla çözülmeye çalışılmıştır.

Frege ‘Bir kavramın, onu başkalaştırmadan bir nesne yapılabileceğini varsayılmasını bir aldanma’²⁵ olarak kabul ederken, kavramların dilsel olarak nesneleşmesini kavram-nesne ayırımına tehdit olarak görmez. ‘Kavram’dan söz etmek onun hakkında konuşmak için onu nesneleştirmenin kaçınılmaz olduğunu ifade ederken, İslam mantıkçılarının bir tümelin konu pozisyonunda olması ile ilgili bir sorunu yoktur. Onlar için önemli olan konu pozisyonundaki tümelin bir kavram olarak kendisinden mi yoksa kavramın altına düşen elemanlardan mı bahsediliyor olduğunun belirginleştirilmesine dikkat etmektir.

25 Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, 86.

Kaynakça | References

- El-Rouayheb, Khaled. "Dawānī and Dashtakī on Primary (awwalī) and Familiar (muta'āraf) Predication." *Oriens*, 51(3-4) (2023): 367-92. <https://doi.org/10.1163/18778372-12340031>.
- Fahreddin Râzî. *Mantıku'l-Mulahhas*. Ahmet Ferâmerz Karamelekî. Tahran: İntişârat-dânişgâh İmam Sâdık, 1381.
- Frege, F. L. "Kavram ve Nesne Üzerine". *Felsefe Tartışmaları*, 44 (2010): 103-21.
- Frege, Gottlob. *Aritmetiğin Temelleri : Sayı Kavramı Üzerine Mantıksal-Matematiksel Bir İnceleme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Haydârî, Râid. *el-Mukarrer fî şerhi Mantıki'l-Muzaffer*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-hücceti'l-beydâ, 2001.
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *el-Muzaffer (el-Mukarrer fî şerhi Mantıki'l-Muzaffer içinde)*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-hücceti'l- beydâ, 2001.
- Noonan, Harold W. *Frege: A Critical Introduction/Key Contemporary Thinkers*. Cambridge: Blackwell, 2001.
- Pehlivan, Necmettin ve Muhammet Çelik. "Tümel Önermenin 'Cihet'i: Muḥammed el-Âmidî'nin Ref'u'l-Ḥicâb 'an Cemî'i'l-Muveccchât İsimli Eseri Bağlamında Bir İnceleme." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 60(1) (31 Mayıs 2019): 1-80. <https://doi.org/10.33227/auifd.535296>.
- Tarhan, Diler Ezgi. "Kerry ile Polemiği Bağlamında Frege'nin 'Nitelik-Özellik' Ayrımının 'Kavram-Nesne' Ayrımı Üzerinden Değerlendirilmesi." *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 17 (14 Haziran 2022): 121-29. <https://doi.org/10.55256/temasa.1069574>.